

Lino Veljak

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
lveljak@ffzg.hr

Medij ideologije

Sažetak

U ovom radu definiraju se pojmovi medija i ideologije, ispituje se povezanost ideologije s predrasudama i stereotipima, te se razmatraju modaliteti formiranja i širenja ideologije. Analizom socijalne i povijesne funkcije ideologije (pri čemu dodatnu teškoću može činiti to što se fenomeni ideologije javljaju u najrazličitijim, prividno međusobno isključujućim, a veoma često i posve neprepoznatljivim oblikovanjima) razotkriva se mehanizam proizvodnje, reprodukcije i učvršćivanja logike ropstva, ali ujedno i mehanizam preventivnog onemogućavanja osvještavanja ropstva. Te mehanizme ne treba svoditi na tzv. masovne medije (iako je njihova uloga veoma značajna, danas možda i presudna), već je analizu nužno proširiti i na obrazovanje, kulturu, politiku itd. Učinci ideologijom posredovana duhovnog ropstva otkrivaju se kao napredovanje nihilizma, te se otvara pitanje o nužnosti alternative nadirućem nihilizmu.

Ključne riječi

medij, ideologija, ropstvo, nihilizam

Pojam *medij* asocira, dakako, na masovne medije. Ukoliko taj pojam dovedemo u kontekst filozofije, nameće se asocijacija na *filozofiju medija*, a tu sintagmu među prvima koristi Habermas.¹ Međutim, filozofijski gledano, ovaj se pojam ne može svesti na njegovo novo disciplinarno značenje, koliko god ono bilo višestruko značajno. Imamo, naime, u vidu spekulativno značenje pojma medija, kakvo formulira Hegel, kada, primjerice, u poznatom uvodu svojoj *Fenomenologiji duha* govori – u sklopu kritike gnoseološkog rascjepa – o predodžbama spoznavanja kao *oruđa* i *medija*.² Medij je posre-

1

Usp. Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1992., str. 458. Valja napomenuti da je te iste 1992. godine kad je Habermas objavio spomenuto djelo Rudolf Fietz objavio knjigu o Nietzscheu koja u svom naslovu sadrži dotičnu složenicu (usp. *Medienphilosophie. Musik, Sprache und Schrift bei Friedrich Nietzsche*, Königshausen & Neumann, Würzburg 1992.). Od 1997. W. Schirmacher objavljuje *New York Studies in Media Philosophy*, a filozofija medija definitivno se u posljednjem desetljeću etablira kao nova filozofijska disciplina, što se može dokazati već i činjenicom da su se u međuvremenu pojavila i djela sustavnog karaktera koja se odnose na područje filozofije medija. U tom se

smislu mogu spomenuti npr. Mike Sandbothe, Ludwig Nagl (ur.), *Systematische Medienphilosophie*, Akademie-Verlag, Berlin 2005., te Divna Vuksanović, *Filozofija medija*, Čigoja štampa, Beograd 2007.

2

»Inzwischen wenn die Besorgnis, in Irrtum zu geraten, ein Mißtrauen in die Wissenschaft setzt, welche ohne dergleichen Bedenklichkeiten ans Werk selbst geht und wirklich erkennt, so ist nicht abzusehen, warum nicht umgekehrt ein Mißtrauen in dies Mißtrauen gesetzt und besorgt werden soll, daß diese Furcht zu irren schon der Irrtum selbst ist. In der Tat setzt sie etwas, und zwar manches, als Wahrheit voraus, und stützt darauf ihre Bedenklichkeiten und Konsequenzen, was selbst

dovni moment, most, slikovito rečeno, a njegovo značenje i uloga načelno su istovrsni značenju i ulozi što ga pojam *medij* zadobiva u (dakako, šarlatanskim i ozbiljnije rasprave nedostojnim) umijećima prizivanja duša umrlih. To spekulativno značenje pojma itekako je primjenjivo na zbiljski život ukoliko on (u najrazličitijim svojim aspektima i dimenzijama) postaje predmetom filozofijske refleksije.

U ovom radu pojam *medij* koristi se, da unaprijed preciziramo, u oba značenja: i u onom značenju u kojemu se on javlja kao predmet filozofije medija (potom onda i mediologije itd.), ali i u onom drugom, spekulativnom značenju. Dakle, uvodno pitanje glasi: Kako mediji postaju posredovateljem ideologije i pod kojim okolnostima te s kakvim učincima (masovni) mediji funkcioniraju kao medij proizvodnja i reproduciranja ideologije?

No, valja precizirati i sam pojam ideologije. Pojam ideologije često se brka s raznim srodnim pojmovima, s naukom o idejama, s naukom o idealima, pa i s poviješću ideja,³ a u dobrom je dijelu 20. stoljeća uključivao i pojam svjetonazora ili se s njime čak i poistovjećivao. No, kako je riječ *ideologija* u međuvremenu poprimila izrazito negativnu konotaciju (koju je, uostalom, posjedovala još od Napoleonovih vremena, što je bilo relativizirano tek »marksističko-lenjinističkim« korištenjem pozitivno konotiranih sintagmi kao što su bile *ideologija radničke klase*, *napredna ideologija* itd.), faktička forma nerazlikovanja *pogleda na svijet* od *ideologije* najčešće se svodi na to da se ideologijom označavaju tuđi i neprihvatljivi svjetonazori, a nipošto ne i oni koji se drže valjanima i prihvatljivima.⁴

U ovom se radu pod pojmom ideologije podrazumijeva, međutim, klasično značenje ideologije kao iskrivljene ili izopačene svijesti. Takvo značenje pojma oblikovano je prije svega u Marxovom i Engelsovom spisu *Njemačka ideologija*.⁵ Funkcionalno prilagođen kontekstu našeg razmatranja, pojam ideologije mogao bi se odrediti kao oznaka za iskrivljenu, lažnu svijest adekvatnu otuđenom bitku, svijest koja obuhvaća cjelinu stavova, uvjerenja, stečenih znanja (odnosno tumačenja spoznatih pojava) artikuliranu na način koji onemogućuje uvid u zbiljske mehanizme što reguliraju način funkcioniranja i reproduciranja ljudskog svijeta, međuljudske odnose, način i modalitete života. Ti su mehanizmi u prvom redu interesne i ekonomijske naravi, ali oni obuhvaćaju i mehanizme reprodukcije samosvrhovite moći (neovisno o primarnosti njezina ekonomijskoga, političkoga ili nekoga drugačijeg utemeljenja).⁶ Na taj način ideologija prikriva i čini neprozirnim mehanizme koji reguliraju način reprodukcije ljudskoga života i svijeta, međuljudske odnose, kao i determinante i modalitete našega socijalnog (pa i individualnog) života.

Upravo nam tzv. obistinjenje Marxovih ideja tobožnjeg komunizma odlično može poslužiti kao ilustracija uporabljivosti naznačenog pojma ideologije, i to, naizgled paradoksalno, pomoću analize dogmatsko-komunističke, »boljševičke« i staljinističke transformacije pojma ideologije u neutralan pojam. Ideologija tu više nije nužno vezana uz iskrivljenu ili lažnu svijest.⁷ Pored porobljujuće, buržoaske ideologije oblikovala se, kako naučava dogmatski marksizam, i *progresivna ideologija*, ideologija radničke klase, proleterska ideologija, istovjetna sa znanstvenim pogledom na svijet, u kojoj nema ni obmane ni laži, već je u njoj sadržana istinita spoznaja »povijesnih zakonitosti« što vode uspostavljanju besklasnog društva i komunističke zajednice. Dok je ideologija reakcionarnih klasa carstvo obmane, dotle ideologija koju pronosi avangarda proletarijata (što je u pravilu utjelovljuje komunistička partija, obično s mudrim i nepogrešivim vođom na čelu) predstavlja carstvo spoznate istine. Službena i obvezujuća definicija ideologije prema sovjetskom

poststalinističkom marksizmu, kako je ona formulirana u udžbeniku *Temelji marksističko-lenjinističke filozofije* što su ga objavili Institut za filozofiju Sovjetske akademije znanosti i Ministarstvo za visoko i strukovno obrazovanje Sovjetskog saveza pod uredništvom akademika F. V. Konstantinova (a taj je udžbenik potom preveden i na sve jezike zemalja Varšavskog pakta), u svojem sažetom obliku glasi:

»Ideologija je sustav nazora i ideja koji izravno ili posredno odražava ekonomijske i socijalne posebnosti društva, dovodi do izražaja interese i ciljeve neke posebne klase te je usmjeren na očuvanje ili izmjenu opstojećega društvenog poretka.«⁸

vorher zu prüfen ist, ob es Wahrheit sei. Sie setzt nämlich *Vorstellungen* von dem *Erkennen* als einem *Werkzeuge* und *Medium*, auch einen *Unterschied unserer selbst von diesem Erkennen* voraus; vorzüglich aber dies, daß das *Absolute auf einer Seite* stehe, und das *Erkennen auf der andern Seite* für sich und getrennt von dem Absoluten doch etwas Reelles, oder hiermit, daß das Erkennen, welches, indem es außer dem Absoluten, wohl auch außer der Wahrheit ist, doch wahrhaft sei; eine Annahme, wodurch das, was sich Furcht vor dem Irrtume nennt, sich eher als Furcht vor der Wahrheit zu erkennen gibt.« (G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Ullstein, Frankfurt a.M. 1973.)

3

U tom smislu, primjerice, C. Cattaneo određuje pojam ideologije govoreći o »socijalnoj ideologiji« kao »povijesti ideje u narodima«, pri čemu se poziva na Vica i Hegela (usp. Norberto Bobbio, *Una filosofia militante: studi su Carlo Cattaneo*, Einaudi, Torino 1971., str. 161).

4

Primjerice, svaki bi se zastupnik neoliberalizma smrtno uvrijedio kad bi mu netko rekao da on zastupa ideologiju neoliberalizma. Jer, ideologiju zastupaju *oni drugi*.

5

»Ljudi su proizvođači svojih predodžbi, ideja itd., ali zbiljski, djelatni ljudi kakvi su uvjetovani određenim razvitkom svojih proizvodnih snaga i njima odgovarajućem odnošenju sve do njegovih najudaljenijih formacija. (...) Ako se u svakoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju obrnuti naglavačke kao u cameri obscuri, onda ovaj fenomen jednako tako proizlazi iz njihova historijskog procesa života, kao što obrnutost predmeta na mrežnici proizlazi iz njihova neposredno fizičkog procesa života.« (Karl Marx, Friedrich Engels, »Die Deutsche Ideologie«, u: *MEW*, t. 3, Dietz Verlag, Berlin 1958., str. 26.) I još značajnije mjesto: »Klasa koja je vladajuća materijalna sila društva ujedno je i vladajuća duhovna sila. Klasa kojoj stoje na raspolaganju sredstva za materijalnu proizvodnju samim time raspolaze i sredstvima za duhovnu proizvodnju, tako da su joj stoga u prosjeku

podređene i misli onih koji su lišeni sredstava za duhovnu proizvodnju. Vladajuće misli nisu ništa drugo doli idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, u obliku misli obuhvaćeni vladajući materijalni odnosi, dakle upravo oni odnosi koji neku klasu čine vladajućom, dakle misli njezine vladavine. Individue koje sačinjavaju vladajuću klasu među ostalime imaju i svijest te stoga misle; ukoliko one dakle vladaju kao klasa i određuju cjelokupan opseg neke povijesne epohe, onda je po sebi razumljivo da one to čine u njezinom cjelokupnom opsegu, da među ostalime dakle vladaju i kao misleće, kao proizvoditeljice misli, da upravljaju proizvodnjom i distribucijom misli svojega vremena, da su dakle njihove misli vladajuće misli epohe.« (Isto, str. 46.)

6

Usp. Kenneth Minogue, *Alien Powers. The Pure Theory of Ideology*, Transaction Publishers, London 2007.

7

Definiciju ideologije kao (ispravne, ne lažne) klasne samospoznaje i sustavnog uvida temeljnih klasnih interesa nalazimo i u kasnim elaboracijama dogmatskog marksizma sovjetskog tipa, npr. u zborniku *Čovjek i priroda* što ga je priredio Institut za filozofiju Sovjetske akademije znanosti (usp. B. П. Петленко, А. С. Попов, »Экологические проблемы в современной идейно-политической борьбе«, u: *Человек и природа*, Наука, Москва 1980., str. 247). U udžbeniku iz metodologije što ga je u godini Brežnjevljeve smrti objavio spomenuti Akademijin institut, cijelo jedno poglavlje posvećeno je jedinstvu spoznajnoteorijske i ideologijske funkcije etike kao problemu metodologije, pri čemu je, dakako, riječ o progresivnoj i znanstveno zasnovanoj ideologiji (usp. Л. М. Архангельский (ur.), *Методология эмпирических исследований*, Наука, Москва 1982., str. 153 i dalje).

8

Citirano prema istočnonjemačkom izdanju: *Grundlagen der marxistisch-leninistischen Philosophie*, Dietz Verlag, Berlin 1974., str. 448.

Dakle, progresivna ideologija, koja nužno pripada naprednoj klasi, usmjerena je na očuvanje progresivnog poretka i na revolucionarno rušenje poretka koji nije u skladu s njezinim interesima, dok je ideologija reakcionarne klase usmjerena suprotno: ona teži kontrarevolucionarnom rušenju progresivnog poretka (ako je on već uspostavljen, kao što je to prema sovjetskim ideolozima slučaj u zemljama »realnog socijalizma«) i uspostavljanju regresivnog poretka (odnosno njegovom očuvanju i učvršćenju ukoliko je on još uvijek ili opet na djelu).

Progresivnost progresivnoga, revolucionarnog poretka dokazuje se »znanstvenom argumentacijom« dijalektičkog i historijskog materijalizma te tzv. znanstvenog komunizma, s pretenzijama na znanstvenost oblikovanoga trećega dijela poststalinističke (zapravo neostaljinističke) ideologije.⁹ Kritičko čitanje spisa te vrste otkrilo bi da se oni sastoje od niza floskula i ispraznih ideja bez realnog pokrića. Međutim, u danom kontekstu »realnog socijalizma« uloga »znanstvenog komunizma« (jedinstva samoproglašene znanosti i progresivne ideologije, objedinjenih njihovom istinitošću i zajamčenih njihovom neupitnošću) sastojala se u prikrivanju zbiljskih mehanizama na temelju kojih je funkcionirao poredak čiju je progresivnost ta ideologija dokazivala. Uloga prikrivanja nadopunjavala se funkcijom onemogućavanja uvida u faktičke interese koji su u tom poretku dominirali i čijem je ispunjavanju on služio: formulacije poput »interesa radničke klase« ili »povijesnih interesa proletarijata« imale su funkciju onemogućavanja uvida u faktičke interese koji su dominirali u »realnom socijalizmu«, dakle uvida u to da se tamo ponajprije radilo o interesu državno-partijskog vodstva (tzv. nomenklature) da reproducira, učvršćuje i proširuje svoju moć kao samosvrhu.¹⁰

Onaj kritički pojam ideologije kakav je formuliran u *Njemačkoj ideologiji* iskazuje se ovdje kao valjana osnovica za uvid u zbiljsku funkciju ideologije »realnog socijalizma«. Ta je ideologija bila medij pomoću kojega se poredak pokušavao ovjekovječiti, a bila je, dakako, posredovana medijima, od udžbeničke i priručničke literature, preko odgojno-obrazovnog sustava pa do medija u užem ili kolokvijalnom značenju riječi: novina, radija i televizije (njihovih informativnih, kulturnih i obrazovnih programa); novih medija tada još nije bilo, a da ih je bilo, nema dvojbe da bi i oni bili korišteni za svrhe širenja »progresivne ideologije«. Pitanje zbog čega su učinci toga ideološkog pogona širenja službene istine bili prilično bijedni nije tako jednostavno, a u našem kontekstu ono i nije od središnje važnosti, tako da ga možemo zanemariti. Po svoj prilici nije se radilo o zanatskoj insuficijentnosti u pogledu stupnja ovladavanja zavodničkim umijećima propagande, već ponajprije o autodestruktivnom karakteru uspostavljenog poretka što ga je ta ideologija opravdavala i pokušavala ovjekovječiti.

Ono što vrijedi za prosudbu smislenosti i uporabljivosti kritičkog pojma ideologije u svrhe razotkrivanja zbiljske funkcije ideologije u slučaju rečenoga srušenog poretka koji je bio utemeljen na logici proširene reprodukcije moći kao samosvrhe načelno važi i za druge ideološke tvorbe usmjerene na prikrivanje zbiljske logike i zbiljskih mehanizama funkcioniranja svijeta, društva i ljudskih zajednica. Mnoštvo je primjera koji mogu uputiti na visok stupanj spomenute uporabljivosti.

Dovoljno je uputiti na banalne (ili naizgled banalne, nerijetko i tragičnim učincima popraćene) primjere preobrazbe pojedinih (ako ne i svih) »velikih ideja« u ideale (hipostazirane duhovne entitete), na kojima se temelji ideologizirano korištenje sintagmi kao što su: *nacionalni interesi*, *državni interes*, *svjetska sigurnost*, *borba za mir* itd. Sve te zvučne (iako ponekad i prazne) riječi mogu se koristiti, pa se onda faktički i koriste i za (ili, pesimisti bi rekli,

u prvom redu za) neke druge i drukčije svrhe: one se mogu sastojati u kontroli nad izvorima nafte, u nužnosti nadziranja prometnih pravaca međunarodne trgovine ili u profitnim interesima multinacionalnih kompanija, vojno-industrijskog kompleksa itd., a na lokalnoj razini mogu biti u izravnoj korelaciji s političkim, materijalnim i nadasve financijskim interesima dobitnika u tranzicijskim preraspodjelama nacionalnog bogatstva.¹¹ I tu jest na djelu ideologija, čija se temeljna logika sastoji u uzdizanju parcijalnoga na rang univerzalnoga, kako bi se prikrla partikularistička narav lažne univerzalnosti. Primjera, dakako, ne nedostaje: profitni interes proizvođača oružja koji se legitimira interesima obrane nacionalne sigurnosti, istovjetan interes farmaceutske industrije koji se legitimira nužnošću zaštite života i zdravlja najugroženijih dijelova populacije ili pak (statusni, intelektualni, a možda i materijalni) interes skupine osrednjih inteligenata da budu priznati kao nositelji nacionalno svjesne inteligencije koji se legitimira idejom očuvanja nacionalnog identiteta – to su samo neki od brojnih i raznolikih primjera uzdizanja partikularnoga na rang općega (neovisno o tomu je li ta općost univerzalna u globalnom smislu ili pak u smislu na rang apsolutne vrednote uzdignutoga parcijalnog entiteta).

Međutim, u sklopu ovog razmatranja nužno je napomenuti da tu nije riječ o obmani ili svjesnom i namjernom širenju neistina ili poluistina: da bi neka ideologijska tvorba bila djelotvorna, neophodno je da se generalno vjeruje u njezinu istinitost. Moguće je zamisliti (a realna je pretpostavka da je moguće i naći) pokojega profesionalnog ideologa koji ima posve ciničan stav u odnosu na tobožnje istine što ih oblikuje ili tek širi, nekoga tko zna da svoj kruh zarađuje obmanjivanjem pa stoga ne vjeruje u istinitost proizvedenih falsifikata istine. No, funkcionalna ideologija razlikuje se od neuspješne ponajprije po konsenzusu njezinih proizvođača i konzumenata u pogledu istinitosti i opravdanosti njome posredovanih sadržaja. Stoga je realna pretpostavka da će ideologijske tvorbe u čiju istinitost ne vjeruju ni njihovi izumitelji i prenositelji doživjeti potpun neuspjeh.¹² Ako proizvođači vjeruju u istinitost svojih

9

Usp. istočnonjemačku verziju službenoga visokoškolskog udžbenika *Wissenschaftlicher Kommunismus*, Dietz Verlag, Berlin 1973.

10

Pri tom se ta tendencija proširene reprodukcije moći kao samosvrhe dovedena do logike sistema može promatrati kao pervertirana inačica logike proširene reprodukcije kapitala kakvu je u svojim djelima *Grundrisse* i *Kapital* analizirao Karl Marx, a upravo se u toj pervertiranosti vjerojatno valja tražiti uzrok samourušavanja »realnog socijalizma« simboliziranoga rušenjem Berlinskog zida.

11

Analiza takvoga ideologijskog korištenja nacionalnih i državnih interesa u kontekstu Prvoga svjetskog rata, kakvu je dao njemački historičar Rotte, višestruko bi se dala primijeniti i na recentna korištenja velikih riječi za diferentne interese i interesne konstelacije (usp. Ralph Rotte, *Die »Ideen von 1914« Weltanschauliche Probleme des europäischen Friedens während der »ersten Globalisierung«*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg 2001.).

12

Realnost te pretpostavke ne odnosi se na komercijalnu reklamu: uspješnost medijskog reklamiranja nekog proizvoda ne ovisi o stupnju uvjerenosti autora reklamne kampanje u pogledu sadržajne istinitosti poruka što ih ta kampanja prenosi, nego u stupnju uvjerljivosti kampanje među konzumentima. Reklama sama po sebi još nije ideologija, iako je s proizvodnjom i reprodukcijom ideologije povezana brojnim neraskidivim nitima, što ovdje ne može biti predmetom detaljnijeg razmatranja. Razliku između tržišne promidžbe i ideologije moramo ponajprije tražiti u stupnju njihove općosti: tržišna nam reklama govori da je poželjno kupiti baš tu marku automobila koju ona označava kao najpoželjniju ili najvrsniju; tržišna (tj. potrošačka) ideologija pak – u sklopu obuhvatnijega sustava vrijednosti što ih sadrži i promiče – posreduje vjerovanje da je poželjno imati automobil (ili prestižan automobil). Sasvim je svejedno vjeruje li autorska ekipa koja je osmislila kampanju za auto tipa x u kvalitetu tog vozila, ali ukoliko ona uopće ne vjeruje u potrebu posjedovanja osobnog automobila – njezini će članovi i članice biti u shizofreničnom unutarnjem rascjepu, s kojim će na kraj izlaziti samo najciničniji među njima.

proizvoda, onda oni i sami robuju ograničenjima što ih pojedini tip ideologije nameće: ideolog »znanstvenog komunizma« i sâm vjeruje da je Politbiro ovlašteni posjednik neupitne istine i da se ne treba niti se smije sumnjati u službeno proglašene istine, te on time ograničava svoju slobodu preispitivanja i promišljanja, ali to ograničavanje ne doživljava kao ropstvo; ideolog neograničena slobodnog tržišta i sâm vjeruje da ono nema alternative te time svoj eventualni neuspjeh na tržištu ideja ne doživljava kao nepravdu (osim ako taj neuspjeh nije izazvan nekim netržišnim razlozima), već kao učinak svoje nesposobnosti, lijenosti ili nemara. Uzmimo skup vrednota što ih dijele pripadnici neke organizirane kriminalne skupine, primjerice, mafije. Nema razloga da taj skup uvjerenja i vrijednosti ne imenujemo ideologijom. Nije osobito vjerojatno da bi jedna takva skupina dugoročno mogla funkcionirati ukoliko bi se njezini pripadnici većinski sastojali od cinika koji dobro znaju da žive u laži o mafijaškoj časti i da su ogrezli u zločin za koji ne može biti nikakva moralnog pokrića niti opravdanja.¹³ Preduvjet uspješnosti takve skupine ili organizacije sastoji se u obuhvaćenosti ili obuzetosti njezinih pripadnika uvjerenjima koja kriminalne djelatnosti kakvima se ta skupina bavi uzdiže na rang poželjnoga i opravdanoga, pa se dotične djelatnosti proglašavaju prirodima i/ili moralno opravdanima, a sami pripadnici te skupine neupitno vjeruju u tu njihovu prirodnost odnosno moralnost. Tu je ujedno na djelu i uzdizanje partikularnoga na rang apsolutnoga: interesno djelovanje skupine koje zaobilazi zakon i krši uobičajene moralne norme stavljajući interes skupine iznad svih drugih interesa. U odnosu na ranije naznačene ideologije u ovom je slučaju vidljiv niži stupanj pretenzija na univerzalnost: dok se u rasističkoj ideologiji nositeljem apsolutiziranog interesa proglašavaju svi pripadnici i sve pripadnice *naše rase*, a u ideologiji slobodnog tržišta čovječanstvo u cjelini, ideologija mafije ograničava taj interes na pripadnike jedne uže, nerijetko vrlo uske skupine ili mreže. U svim se slučajevima apsolutizira neka partikularnost, samo što se u različitim slučajevima diferencirano postavlja stupanj njezine univerzalizacije (u slučaju ideologije mafije postavlja se veoma nisko, ograničava se na aktualne i potencijalne pripadnike privilegirane skupine koja je nositelj apsolutiziranog interesa). Ipak, i u slučaju ideologije mafije valja voditi računa o mogućnosti njezine univerzalizacije: medijska slika mafije koju sve češće možemo sretati upućuje na proizvodnju njezine ideologijske poželjnosti, ne samo u smislu statusnog ugleda mafijaša, već i u smislu poželjnog modela života – no, taj fenomen otvara neka posve nova pitanja.

Ideologija ne pada s neba, ona se i sama proizvodi, ali njezino proizvođenje nije ništa proizvoljno, već se ono zbiva u skladu s dominantnim duhom epohe. Nju stoga nipošto ne treba brkati s *propagandom*, bilo da je riječ o političkoj ili komercijalnoj promidžbi. Propaganda i agitacija su tek tehničke primjene ideologije ili pak njezine derivacije. Razlika između ideologije i propagande najbolje se očituje u odnosu spram istinitosti propagiranih sadržaja. Kao djelatnost namjerna sustavnog širenja nekih ideja, stavova, podataka i vijesti, propaganda uključuje (dopušta, a ponekad i nameće) manipulaciju njihovom istinitošću ili vjerojatnošću, koja može pod danim okolnostima obuhvaćati širok raspon od prešućivanja nekih spoznaja ili podataka pa do njihova svjesnog iskrivljavanja i krivotvorenja, kako bi se postigli željeni učinci promidžbe.¹⁴ Stoga je i sam pojam dospio na loš glas, te je danas nadomješten neutralnim pojmom *odnosi s javnošću* (*public relations*, PR). Dakako, propagandist je svjestan svih laži koje su sadržane u njegovu oblikovanju poželjnog lika istine (ili, bolje, poželjnog oblika žudnje za posjedovanjem neke robe što nadomješta »zastarjeli pojam istine«). To, međutim, ne znači da on ne prihvaća temeljnu ideologijsku istinu u ime čije afirmacije on svjesno širi

obmane. Neki ideolog rasizma, primjerice, obično vjeruje u temeljne postulate rasističke ideologije, u supremaciju i/ili ugroženost svoje rase, nužnost aktivnog zalaganja za interese te rase (iza kojih se skrivaju stanoviti interesi moći ili i financijsko-profitni interesi kojih on ne može biti svjestan ukoliko ideologiju prihvaća kao istinitu, ukoliko, dakle, te interese ili ne vidi ili vidi samo njihova očitovanja, njihove pojavne oblike, ali ih razumije i doživljava kao nešto prirodno i/ili moralno, u svakom slučaju opravdano i nužno), a istovremeno iz razloga djelotvornosti svojega promicanja interesa rase pribjegava krivotvorenju nekih konkretnih činjenica, pa lažno prikazuje podatke o karakteru i rezultatima nekoga nasilnog međurasnog sukoba (pripadnike svoje rase prikazat će žrtvama ničim izazvanog nasilja one druge rase čak i ako mu je poznato da su se stvari odvijale posve suprotno). Laž je tu na razini posredovanja istine postala legitimno sredstvo obrane i širenja one dublje istine koju on prihvaća – dakle, iskrivljavanja istine što je oblikovana kroz ideologiju koju dotični propagandist, rasistički djelatnik s javnošću, nastoji proširiti među što većim dijelom populacije, među istorodnicima, da bi ih izvukao iz neznanja i zablude, a među pripadnicima neprijateljske rase da bi ih zburnio i demoralizirao. Stoga je propagandist svjesno i namjerno koristi (čuven je slogan »Lagati za domovinu«, itd.) jednako tako kao što se u svom radu znalački koristi svim onim idolima što ih je u *pars destruens* svojega *Novog organona* razotkrio još Francis Bacon.¹⁵

Propaganda bi se, utoliko, mogla odrediti kao *medij ideologije*. Ispravnije bi bilo reći: kao jedan od medija ideologije. Naime, ideologija se čak ni na razini posredovanja ne može svesti na propagandu i agitaciju. U oblikovanju i reprodukciji ideologijâ značajnu ulogu imaju stereotipi i predrasude.¹⁶ No, nijedna se ideologija ne može svesti na zbroj stereotipa i predrasuda koji su u njoj sadržani, već se prije može govoriti o tomu da se ideologija njima služi, inkorporirajući ih i instrumentalizirajući u cilju svoje djelotvornosti, dakle za jačanje uvjerljivosti svojih poruka i prihvatljivosti vrijednosnih sustava na kojima se temelji. Kao što se ideologija ne može svesti na medije svojega prenošenja, tako se ne može svesti ni na bilo koje drugo svoje oruđe, uključujući i stereotipe i predrasude kojima se služi (odnosno koji su – kao što se to često može uočiti – u pojedinoj ideologiji sadržani kao konstitutivni momenti).¹⁷

Različiti tipovi ideologije što ih danas možemo identificirati nemaju, naizgled, nikakve međusobne veze. Ideologija mafije, kako bi se to zdravom razumu moglo činiti, nema nikakve veze s ideologijom globaliziranog neoliberalizma (zato što ova druga inkorporira ideale poput ljudskih prava i vladavine prava),

13

Pjesnik bi to komentirao riječima: »Mrijeti ti ćeš kada počneš sam u ideale svoje sumnjati« (Silvije Strahimir Kranjčević, »Mojsije«). Već je naznačeno: u preobrazbi ideje u ideal sadržan je moment iskrivljavanja, koji se s formiranjem ideologije, tipično novovjekovnog produkta, kontekstualizira u funkcionalizaciji ideala za ideologijske funkcije prikrivanja i izopačavanja.

14

Usp. Stanley B. Cunningham, *The Idea of Propaganda: A Reconstruction*, Praeger, Westport, Conn. 2002., te Thymian Bussemer, *Propaganda. Konzepte und Theorien*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2005.

15

Usp. Francis Bacon, *Novum Organum*, u: *The Works*, III, Parry & MacMillan, Philadelphia 1854.

16

O stereotipima i predrasudama usp. npr. Scott Plous, *Understanding Prejudice and Discrimination*, McGraw-Hill, Boston 2002., te Lars-Eric Petersen, Bernd Six, *Stereotype, Vorurteile und soziale Diskriminierung: Theorien, Befunde und Interventionen*, Beltz, Weinheim 2008.

17

Primjer takve konstitutivnosti predstavlja rasne predrasude, koje su konstitutivni (a ne tek funkcionalni) momenti rasističkih ideologija.

niti s (u međuvremenu marginaliziranom) ideologijom »realnog socijalizma« (zato jer ona inkorporira ideale jednakosti i socijalne pravde), a ni s raznim inačicama antiimperijalističke ideologije (koje u modificiranim formama, ponekad i u simbiozama s različitim fundamentalizmima, inkorporiraju prethodno rečene ideale). Međutim, logika i mehanizmi njihova reproduciranja su istovjetni: radi se o tomu da se neka posebnost na uvjerljiv i efikasan način proglasi utjelovljenjem univerzalnosti ili, alternativno, da se neka posebnost apsolutizira uz istodobno poništenje pretenzija bilo koje druge posebnosti na univerzalnost, a ponekad i na samu opstojnost (ili bar na jednakopravnost odnosno mjerodavnu opstojnost); jasno je da ova alternativa isključuje legitimitnost ideje univerzalnosti.

Analizom socijalne i povijesne funkcije svih tih raznolikih tipova i vrsta ideologije moguće je razotkriti mehanizam proizvodnje, reprodukcije i učvršćivanja stanja neravnopravnosti, dominacije i ropstva, što ga svaka od njih – u raznovrsnim modalitetima, ali uz jednaku logiku vladavine¹⁸ – opravdava, proglašava prirodnim i/ili nužnim, iskrivljujući njegovu zbiljsku bit (te prikrijujući interesne mehanizme njegova pojavljivanja, učvršćivanja i obnavljanja). Važna (a po svemu sudeći i najvažnija) dimenzija funkcioniranja ideologije sastoji se u tomu što dominacija određene ideologije u smislu njezina zadržavanja kulturne ili duhovne hegemonije¹⁹ u nekom vremenu i određenom prostoru preventivno onemogućuje osvješćivanje u pogledu zbiljskih interesa koji leže u temelju produciranja raznovrsnih oblika dominacije i ropstva; jednako tako ona onemogućuje i osvješćivanje u pogledu samoga ropškog statusa formalno slobodnih ljudskih bića, te uvid u izostalost ljudskog dostojanstva, u razne oblike podčinjenosti, u dominaciju (prividno hiperracionalne) iracionalnosti, bezumlja i besmisla, uvjetovanih i determiniranih reprodukcijom ove ili one samosvrhovitosti.

Ta preventivna funkcija ideologije posredovana je medijima.²⁰ Pri tom nije riječ tek o masovnim medijima, već o svim oblicima posredovanja i prenošenja, od obrazovanja, preko znanosti, kulture i politike, pa do zabave. Posebnu pozornost valja obratiti upravo na zabavu, osobito ukoliko je ona oblikovana (pa i dirigirana) masovnim medijima. Zdrav razum (a s njime i razni ideolozi koji ni za živu glavu ne bi htjeli priznati da imaju bilo kakve veze s bilo kojom i bilo kakvom ideologijom) razlikuje ideologizirane medije od tzv. zabavnih i ideologičnosti oslobođenih medija: kako bi, pitaju se zastupnici te distinkcije, nekom zabavnom tjedniku ili dnevnom listu (ili nekoj jednako tako zabavnoj televizijskoj emisiji ili čak TV-postaji koja je u potpunosti ispunjena zabavnim sadržajima) smjelo pripisati ideologijski karakter, kada su oni u potpunosti i bez ostatka ispunjeni apolitičnim skandalima, popularnom kulturom (koju će profinjnije estetizirajuće duše ocijeniti kao kič ili šund), otkrivanjem tajni iz života poznatih i slavnih manekenki, nogometaša, poslovnih ljudi, uglednijih kriminalaca i sličnoga svijeta? I upravo je u tomu stvar! Ideologija se ne može uspješno prenositi posredstvom (Nietzsche bi rekao: *sovinski ozbiljne*) velike naracije o uzvišenim temama. Na takav način posredovane ideologije mogu uspjevati tek u iznimno kriznim vremenima, ali su više ili manje nemoćne u tzv. normalnim vremenima. Mnogo su djelotvornije metode one koje se služe ispražnjavanjem životnih sadržaja od bilo kakvoga dubljeg smisla, one koje (i hotimično) dovode do spuštanja razine ukusa, do obesmišljavanja bilo kakvog pokušaja kritičkog rasuđivanja i mišljenja²¹ i do uspostavljanja (naizgled neobvezujuće) zabave kao stila života. »Zabavljamo se do smrti«, upozorava nas naslov poznate knjige Neila Postmana *Amusing Ourselves to Death*, vjerojatno najbolje analize utjecaja televizije na razinu američkoga javnog diskursa.²²

Tzv. masovna kultura jest (uglavnom) apolitična, ali nije i dezideologizirana, kao što to tvrde (a možda u to i vjeruju) *mainstream* teoretičari medija. I sama apolitičnost predstavlja jedan od medija ideologije. Zašto da se brinemo o stvarima na koje ne možemo utjecati i koje se nas zapravo i ne tiču, poručuje nam ta samoproizvedenom neprozirnošću obilježena »postideologijska« ideologija, koja, solidarno s otvorenom (premda po samoprikazivanju također transideologijskom) ideologijom neoliberalizma i u antitetičnoj solidarnosti s različitim inačicama fundamentalizama svih mogućih predznaka, reproducira izopačenje i zaborav svakoga smisla i svake autentičnosti.

Učinak te prikrivene ideologije (dakle, prikriivenog prikriivanja zbiljnosti duboko obilježene otuđenošću i postvarenošću) jest nihilizam, i to sebe-ne-svjestan nihilizam kao duševno stanje potrošačkom ludilu izručena roblja, koje se, dakako, sastoji od individua što sebe doživljavaju kao slobodna bića, kao ljude koji su svojom slobodnom voljom odabrali da ne misle i ne sanjaju o bilo čemu što im industrija zabave nije isporučila kao okvire i sadržaje industrijski²³ proizvedenih snova i da troše to što im je pripravljeno i ponuđeno. Nihilizam, objedinjujući moment svih onih procesa vladavine i (često nevidljiva) porobljavanja što ih ideologije opravdavaju i prikriivaju, bitan je simptom suvremenosti u kojoj planetarno prevladava standardizirana tzv. kultura prosječnosti. Standardizacija, pod kojom se najčešće skriva nivelacija na najnižoj mogućoj razini prosjeka, nije sama po sebi ideologija, nego jedan od medija ideologije.

Uvid u zbiljsku funkciju ideologijâ i medija kojima se one služe (medija i u užem i u širem i, naposljetku, spekulativnom smislu riječi), ukoliko je popraćen širenjem svijesti o njihovoj temeljnoj funkciji reproduciranja iskrivljene (zaboravom, lažima i obmanama obuzete) masovne svijesti koja ljudska bića drži u duhovnom (ali ne tek duhovnom) ropstvu, u izravnoj je povezanosti s porastom šansi snaženja svijesti o realnim izgledima i mogućnostima oslobođenja. I tu se otvara pitanje medija oslobođenja. Početna formulacija na putu valjana oblikovanja tog pitanja mogla bi glasiti: Što je nužno strukturalno mijenjati u medijima (u užem i u širem smislu) da bi oni bili u službi oslobođanja, a ne u službi porobljavanja, da bi bili prijenosnici samosvijesti slobode, a ne prijenosnici bilo koje ideologije? Odgovori na to pitanje i na pitanja što iz tog odgovora slijede predstavljat će pretpostavku primjereno oblikovana

18

O pojmu vladavine (*Herrschaft*) usp. Klaus Türk, *Die Organisation der Welt. Herrschaft durch Organisation in der modernen Gesellschaft*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1995.

19

Pojam *kulturne hegemonije* izvorno je formulirao Antonio Gramsci (usp. Luciano Gruppi, *Il concetto di egemonia in Gramsci*, Editori Riuniti, Roma 1971.).

20

Izraz *posredovano medijima* ili *medijski posredovano* jest, dakako, tautologija. No, korištenje te tautologije djelomice je ipak opravdano kao retorička figura – ali samo pod uvjetom da se ne zaboravi tautologičan karakter sintagme.

21

Kao ilustracija naznačenog obesmišljavanja moglo bi poslužiti pitanje kako je uopće

moguće racionalno i kritički pristupiti fenomenima poput publiciteta što ga u našem tzv. žutom tisku uživaju stanoviti (bračni, predbračni, poslijebračni) parovi i skandali što ih oni proizvode, pri čemu nikomu ne može biti jasno zašto su i po čemu su oni zaslužili pažnju javnosti. Gnjevost pojedinog predmeta kritike čini samu kritiku zaludnom i utoliko besmislenom – ili makar proizvodi sliku takve besmislenosti.

22

Usp. Neil Postman, *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*, Penguin Books, New York 1985.

23

Radi se, razumije se, o produktima industrije zabave (*show business industry*).

pitanja o tomu je li nadirući nihilizam doista neumitan usud čovječanstva. A to je zapravo pitanje ima li čovječanstvo uopće nadu za budućnost.

Lino Veljak

Das Medium der Ideologie

Zusammenfassung

In diesem Beitrag werden sowohl der Begriff der Ideologie als auch die Verbundenheit der Ideologie mit den Vorurteilen und Stereotypen definiert; es wird über die Modalitäten der Entstehung und Verbreitung der Ideologie nachgedacht. Durch die Analyse der gesellschaftlichen und geschichtlichen Funktion der Ideologie (wodurch eine zusätzliche Schwierigkeit die Mannigfaltigkeit der sich scheinbar gegenseitig ausschließenden und sehr oft völlig undurchsichtigen Aspekte der Phänomenologie der Ideologie darstellen kann) werden sowohl die Mechanismen der Produktion, Reproduktion und Verstärkung der Knechtschaftslogik als auch der Mechanismus der präventiven Vereitelung der Belebung von Knechtschaft enthüllt. Diese Mechanismen sollten keineswegs auf die s. g. Massenmedia beschränkt werden (obwohl die Massenmedia eine sehr wichtige, heute wahrscheinlich die entscheidende Rolle spielen). Die Analyse muss auf die Ausbildung, Kultur, Politik usw. ausgebreitet werden. Die Auswirkungen dieser durch Ideologie vermittelten geistigen Knechtschaft werden als Fortschritt des Nihilismus enthüllt. Dadurch wird die Frage um die Alternative zum vordringenden Nihilismus gestellt.

Schlüsselwörter

Medien, Ideologie, Knechtschaft, Nihilismus